

**HALOTTI ÉNEKKÖLTÉS ZET
SZIMBÓLUMOK ÉS AZOK JELENTÉSE A TEMETÉSI ÉNEKTÁRAKBAN**

Szerző:

Gál Adél
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola

Lektorok:

Kész Margit (Ph.D.)
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai
Magyar Főiskola

Mező Katalin (Ph.D.)
Debreceni Egyetem

Levelező szerző e-mail címe:
galadel1127@gmail.com

...és további két anonim lektor

Absztrakt

Jelen tanulmány a református temetési szertartásokhoz kapcsolódó kéziratok szövegeivel foglalkozik Kárpátalja magyar lakta településeiben, Ugocsa és Bereg megyékben végzett néprajzi gyűjtések révén. Az érintett települések jellemzői, hogy az ott élő magyarok közösségei erősen ragaszkodnak hagyományaikhoz, vallási gyakorlataikhoz, szokásaikhoz, íratlan szabályaikhoz. A közösség és a vallásosság identitás-meghatározó szereppel is bír. A temetési kéziratokban megjelent szövegekben a népköltészet elemei fedezhetők fel, melyek révén személyesebbé, szívhez szólóbbá válnak a szövegek, s így alkalmazhatók különféle halálesetekre és körülményekre.

Kulcsszavak: temetés, népi kéziratok, énekdiktálás, szimbolika, Ugocsa, Bereg

Diszciplína: néprajz

Abstract

FUNERAL SONG POETRY.

SYMBOLS AND THEIR MEANING IN FUNERAL SONGS

The present study deals with the texts of manuscripts associated with Reformed funeral rites, Through ethnographic collections in the Hungarian settlements of Transcarpathia, Ugocsa and Bereg counties. It is characteristic of the settlements concerned that the Hungarian-speaking communities living there are strongly attached to their traditions, religious practices, customs, and unwritten rules. Community and religiosity also have an identity-defining role. The texts in the funeral manuscripts contain elements of folk

poetry, which make the texts more personal and heartfelt, and thus applicable to different deaths and circumstances.

Keywords: funeral, folklore manuscripts, chanting, symbolism, Ugocsa, Bereg

Discipline: ethnography

Gál Adél (2023): Halotti énekköltészet. Szimbólumok és azok jelentése a temetési énektárakban. *Lélektan és hadviselés – interdiszciplináris folyóirat*, V. évf. 2023/1. szám. 23-32. Doi: [10.35404/LH.2023.1.23](https://doi.org/10.35404/LH.2023.1.23)

A magyar nyelvterület peremvidékein a közösségek jobban ragaszkodnak az egykori szokásokhoz, köszönhetően annak, hogy az iparosodás és a civilizációs folyamatok később jutottak el ezekre a területekre. Az anyaországtól leszakított részekben tovább élt, és sok helyen napjainkig fennmaradt számos ősi gyakorlat és hagyomány. Legyen szó akár a kultúra egyes szegmenseinek megőrzéséről és továbbadásáról, vagy vallási szokások gyakorlatairól. A továbbvitelben nem érdek vezérlő a közösséget, csupán az elődök iránti tisztelet, mely egy közösség szokásrendjének, mentalitásának és értékrendjének kifejezője.

A vizsgálat során a református temetési szertartásokhoz kapcsolódó kéziratok szövegeinek elemzésére kerül sor (megjegyzés: a szerző kutatása immáron több mint tíz éve tart). A néprajzi kutatások elvégzésre Kárpátalja magyar lakta településein, Ugocsa és Bereg megyékben került sor (megjegyzés: Kárpátalja egykori történelmi vármegyéit tekintve négy részre tagolható:

Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros. A szerző néprajzi kutatásainak kezdete Ugocsához köthető, mely a legkisebb területnek számít a maga 1213 négyzetkilométer kiterjedésével). A jelen kutatás főként az Ugocsára korlátozódik. Az itt gyűjtött temetési kéziratok a vallásosság megnyilvánulásai. Gazdag és reprezentatív példatárai egykori temetési szövegeink sokféleségének.

A korábban gyűjtött kéziratok szövegei igen változatosak. A sorokat vizsgálva számtalan szimbólummal, természeti képpel találkozunk. „Halotti költészetünk természeti képekben, virágmetaforákban gazdag”, állapítja meg Sáy Szilvia (2015). A népköltészet elemeit fedezhetők fel a halotti kéziratokban. Általuk lehet személyesebb, szívhez szólóbb maga a szöveg, alkalmazhatók különféle halálesetekre és körülményekre. A természettel, az évszakokkal, a napszakokkal vagy a növények életciklusával analógiába állított emberi élet az ember és a természet párhuzamára utal. A közvetlen kapcsolat, a természettel, az élő-

világgal való összhang eredménye ez, mely ősidóktól fogva fennáll.

Jelen tanulmány a témában íródó doktori disszertáció egy fejezetét képezi. A dolgozat az énekszövegeket vizsgálva, s a szimbólumokat csoportosítva világít rá azok jelentőségére és funkcióira.

A temetési kéziratokról

A vizsgált települések (Salánkon, Fertőalmáson, Szőlősgyulán, Mátyfalván és Fancsikán gyűjtött temetési kéziratok szövegeinek elemzése által kerül bemutatásra a szövegek szimbolikája) jellemzői, hogy azok magyarajkú közösségei erősen ragaszkodnak hagyományaikhoz, vallásgyakorlataikhoz, szokásaikhoz, íratlan szabályaihoz. A közösség és a vallásosság identitás-meghatározó szereppel is bírt. A reformátusság jórészt a magyarságot is jelentette, tehát aki református vallású egyén, minden bizonnyal magyar.

Vallási vagy egyházi szokásról lévén szó, netalán az egyén életéhez kapcsolódó átmeneti rítusok egyikéről, a temetést mindenképpen ide sorolhatjuk. Ez az elmúlás azon időszaka, mely során a közösség egyik tagja egy másik világba vándorol. A temetés minden eleme a paraszti lélekben végbemenő és a közösséget is érintő fájdalmas változások enyhítését, a hátramaradott hozzátartozók vigasztalását célozza. A vallásgyakorlathoz szervesen hozzátartozott az énekdiktálás is, ehhez kapcsolódóan pedig számos kézirat keletkezett, nemcsak istentiszteleteken, hanem főként temetésen diktálandó énekek sokaságát le-

jegyezve. A református közösségekben az istentiszteleten, és egyéb egyházi alkalmon – leginkább temetéseken – egykor előénekesek, diktálók mondták az éneket soronként, melyet aztán a közösség utánaénekel. Az énekszövegeket a kántorok, diktálók maguk gyűjtötték, másolták be az általuk gondosan szerkesztett füzetekbe, melyek napjainkig gyűjthetők a református közösségekben.

A kéziratok füzeteket úgy szerkesztették, hogy minden nemű és korú halott esetére található legyen benne egy megfelelő ének, melyeket adott esetben aktualizálni is lehetett. A szövegvariálódás ilyenforma eredetét a 18. századig visszanyúlva kell keresnünk, amikor a kisebb tanyákon, szórványos településeken a templom és lelkész nélkül maradt közösség saját maga kellett, hogy eltemesse halottját (Szacsavay, 1991).

Szövegek, szimbólumok

A kéziratokban található énekek központi gondolata az elmúlás, ami gyakran természeti képpel fogalmazódik meg. A természetnek is megvan a maga ritmusa, ami visszahat az ember életére (Gennep, 2007). A temetés szokásköréhez kapcsolódó szövegek már eleve telítettek természeti képekkel.

A növények fejlődési szakaszaihoz, a természet ciklikus változásával, az évszakokkal analógiába állított emberi lét számos énekekben előfordul. A tavasz az élet kezdete, a fiatalkor időszaka, míg az ősz, a tél az élet végét szimbolizálja. A természet őszre fordulása az emberi élet előrehala-

dását jelenti. Ennek megfelelően a szövegekben gyakran előkerülő tavasz az élet kezdetét, míg a tél, hideg, fagyos szél az elmúlást fejezik ki.

„Elbervadt életemnek vidám tavasza...”
(2. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Ősszel lebull a nyár pompája...”
(96. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Jer, hát, kít élted zord tele
Búval, bánattal terbele.”
(15. ének, Bán Lajos, 1899)

„Egy gyenge virág szép korába...”
(25. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Ősszel hull a nyár virága
A természet szín rubája.”
(Botos Árpád, 1984. 12. oldal)

„Hiszen ezt még én sem hittem
Szép korom tavaszán.”
(14. ének, Paládi Etelka 1989)

A napszakok szintén az emberi élet szakaszait jelzik: fiataloknál általános a hajnal, középkorúak esetében a dél, idősek halálakor pedig az est, este említése. A nappal, a napfény a tevékenységet, a napi munkát, tehát az életet jelenti, míg az éjszaka, a maga megnyugvást hozó, pihentető alvásával akár a halál szimbóluma is lehet. Az éj a holtak ideje (Kunt, 2005). A szövegekben előforduló éjszaka, nyugovóra térés általában magát a halált jelenti.

„Nyíló hajnalán életednek
Bár a sír göröngyei fednek.”
(57. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Nyugvó társunk óh ne félj
Bár rád borul a nagy éj.”
(63. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Mert az élet csak törékeny pára
Hamar éjbe szállhat fény sugarára.”
(64. ének, Hevesi Pál, 1993)

Az elmúlást az énekekben a különféle természeti jelenségek – szél, vihar, harmat, dér stb. – is kifejezhetik (Sápy, 2015). A halottas énekekben gyakran találkozunk főként a széllel, harmattal.

„Mint a rózsza mehet sért a meleg szél...”
(5. ének, Zán Zoltán 1970–73)

„Kisdéd korodban tépett el
Hideg kezével
A halál fagyos szele.”
(1. ének, Bán Lajos, 1899)

„Tegnap még díszlett a kertnek virága,
Remény harmat szállott ragyogni reája.”
(12. ének, Bán Lajos, 1899)

„Oly szomorú minden betűje
Rá szállt a halál hideg szele.”
(8. ének, Paládi Etelka, 1989)

’Mint a virág mit a zord szél
Letép és tovább nem él’
(67. ének, Hevesi Pál, 1993)

Ugyanakkor ezek a szövegek rendelkeznek a legtöbb érzelmi telítettséggel. Gyakran említik az énekek az angyalokat, akik magukhoz vették, vagy vigyáznak a gyermekre.

„Mivel az angyalok szerettek,
Menyégbe magokkal vittek.”
(3. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Boldogabb most mint valaha,
Mert a sírok angyala
Por tetemét megkímélte
Lelkével repül az égbe.”
(6. ének, Paládi Etelka, 1989)

„Megkönnyebbült lelkem már
Örvendezni az égekbe
Énekekbe
Rám angyali sereg vár.”
(4. ének, Paládi Etelka, 1989)

„Angyalok öröködének Szép álmaid felett
Szellem karon vezettek Játék között tégedet.”
(5. ének, Bán Lajos, 1899)

„Míg ama dicső szép reggel
Az angyalok nagy sereggel
Megjelenvén számon kériék
Az égbe vissza kísérik.”
(57. ének, Hevesi Pál, 1993)

A növények említése közül a legáltalánosabb a virág-szimbólum. A halotti énekekben virágmetafora jelöli a lányokat, gyermekeket, fiatalokat. De fiatal gyermeket hátrahagyott édesanya vagy édesapa

esetén is találkozunk hasonló szimbólummal.

A virág minden esetben az élő embert jelképezi. A szövegek a fejlődő életet a virág növekedésével, kinyílásával hozzák párhuzamba (Sápy, 2006/2007). A bimbó elsősorban a kisgyermeket, csecsemőket jelképezi, míg a kinyílt virág az érettebb fiatal.

A néprajztudomány a virágmetafora kialakulását az ősi természetkultuszban keresi. A növények életciklusát az emberi élethez igazította, mivel a természet alkotása, a virág alkalmassá vált az élet képi megjelenítésére (Sápy, 2015). A virág életciklusa legfőképpen a női élet szakaszainak kifejezésére alkalmas. Míg a kisgyermek bimbó, az érett nő a termést hozó növény, a megaszott, elszáradt elhervadt virág pedig az időskor kifejezője.

Az általánosságban használt virág mellett többféle konkrét virág megnevezést is találunk. Közöttük gyakori a rózsza használata, ami a szeretet és a tisztelet szimbóluma is egyben. A rózsza, más virágnevekkel egyetemben keresztény közvetítéssel kerülhetett a magyarság nyelvkincsébe (Idézi Sápy, 2015:200.). Néha csupán a fűvel, mint egyszerű növényvel állítja analógiába az emberi életet.

„Virág koromba estem
a halál tőribe”
(15. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„Életemnek bimbójában
Estem a halál torkában...”
(6. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„Kis csecsemő bimbó voltál
Mily hirtelen elbervadtál”

(9. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„Egy gyenge virág szép korába
Itt hervad koporsójába...”

(25. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

Miért nyílik a tavasz kebele
Ha bimbóját mérges szél dulja le”

(16. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„Mit gondos kézzel nevelgetett
A gyászoló család fejlődő virágát
Miért tépted le?”

(9. ének, Bán Lajos, 1899)

„Az ifjúság csak múltó álomvilág
Elmosódnak virágos képzelei.”

(10. ének, Bán Lajos, 1899)

„Így az élet rózsája és láng
Oda vagyunk mind egyaránt.”

(Paládi Etelka, kéziratában 1989 külön papírlapon)

„Az eltarolt virág elbervad,
Rád a síron túl szebb lét virrad.”

(56. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Hervadt virág kedves halott
Fáj a szívünk utánad.”

(58. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Mint a rózsája melyet sért a meleg szél
Hirtelen elbervadt és tovább már nem él...”

(5. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„A legjobb nő anyja (férj apanya)

Le hervadtan nyugszik

Mint mező virága

Ravatalon alszik.”

(18. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Igaz az Úr itélete

Mint fű az ember élete.”

(45. ének, Hevesi Pál, 1993)

Az ifjú menyasszony felett énekelt virasztó szövegek a lakodalomban szokásos énekek átköltései is lehetnek. A házassulandók halálát a közösség nagy veszteségként értelmezi. A családalapítás előtt álló fiatal nemcsak családjára, de a közösségre nézve is hiányt eredményez. Felmerül az utánpótlás elmaradása, ugyanis a halott fiatal utódjai a közösség tagjai közül is hiányoznak majd, más szóval a közösség „saját jövőjének egy darabját is veletemeti” (Kunt 1976: 268.).

„Itt áll jegyesed, itt a násznép,

Veled mindjárt a sír kertébe lép –

Nász koszorúdat zápor könny öntözi

De az elbervadt bus sorsát érezi”

(28. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

A szövegekben gyakori motívum a falevél. A zöld szín általában a fiatalságot jelképezi, míg a barna az érett kort, az idős életet mutatja. Az énekekben a lehulló falevél az élet múlásának a jele.

A falevélhez hasonlatos szimbólum a learatott gabona. A termés learatása az idős kori halál metaforájává válik a szövegekben.

„Forrón süített a nap heve
Életed zöld lombjára
Lehullt az mint ősz levele
A koporsó ágyára...”

(34. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„Mint a fű megszáradtak
Roskadt tetemeim...”

(48. ének, Zán Zoltán kézírata, 1970–73)

„A legjobb nő anyja (férj a pa)
Le bavadtan nyugszik
Mint mező virága
Ravatalán alszik”

(18. ének, Hevesi Pál, 1993)

„És a gyertya láng ellobban
A rózsza szál elvirul
Szél jött rá ki tudja honnan
Mely vidéknek örmirül.”

(Paládi Etelka kéziratában 1989 külön papírlapon)

„A földi élet hamar múló
Mint a virág oly korán lehellő.”

(64. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Csontjaim mind elapadtak
Össze aszta, megszáradtak
Levágadtam utoljára
Megért gabona módjára.”

(Botos Árpád, 1984. 23. oldal)

„Elhullt az élet virága,
Száraz ága sírodra.”

(19. ének, Bán Lajos, 1899)

„Koporsó ülében bavadtan fekszik
Az édes jó anya elhagyva gyermekét.”
(21. ének, Bán Lajos, 1899)

A fiatalkorúak felett éneklendő sorokban a számonkérés szavai jelennek meg. Az élet kezdeti szakaszában a halál mint váratlan dolog érkezik a családba, s töri ketté az életet. Ez már nem a boldog megnyugvás, hanem a természet rendjével ellenkező jelenség. A család és a közösség mély megrendüléssel fogadta halálukat. Ugyanakkor a csecsemők, fiatalok esetében – ellentétben a házasulandók halálával – a közösség nem érzi olyan nagy veszteségnek a halált. Kissé sarkítva mondhatjuk, hogy a gyermekeket a közösség még nem tudta igazán megismerni, még nem tudta saját tagjai közé sorolni. A gyász a szűk családi körre korlátozódott.

„De fáj e kora menetel
Kedvesidet mért hagyod el.”
(57. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Sötét halál, sötét enyészet
Durva kezű mért tépte szét
Mint gondos kézzel kötözgetett
Az élet a remény füzéért.”
(11. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Miért nyílik a tavasz kebele
Ha lombját mérges szél dulja le.”
(16. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Miért gyúl meg a lét szikrája,
Ha mindjárt éj száll rája.”
(3. ének, Bán Lajos, 1899)

„Ó halál mért ragadtad el
Jéghideg fagyos kezéddel
Ez ártatlan kis gyermeket.”
(6. ének, Bán Lajos, 1899)

„Ezer virág mosolyga még körülted
Mít ért ha száraz kórókká lettenek.”
(10. ének, Bán Lajos, 1899)

Az 5. szakasz – aggok felett – énekeinek szövegében megbékélő hangnem uralkodik, ami arra utal, hogy a hagyományos közösségben az idős ember a halált, mint az emberélet más, kiemelkedő eseményeit, az élet részeként fogadja el (Gál, 2017). Nem háborog, nem ellenkezik, hanem teljes mértékben aláveti magát a teremtő akaratának. Az énekek szövegeiben ott rejlik a vigasztalás. A halál a földi élet természetes bevégezéseként jelenik meg. A vigasztaló szavakat a halott személyében tárják elénk a szövegek.

„Kedves szülék ne sirjatok
Hogy megkevesbült házatok
Hisz az Isten eként akarta...”
(1. ének, Zán Zoltán, 1973)

„Ó Isten mely boldog az olyan ember
Ki kegyelméből hosszú életet nyer
És mint megért gabona a csűrbe
Úgy száll ő is érten a sírürbe...”
(3. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Megért gabona hajtsd le fejed
Itt az aratási idő
Ím megszáradt minden tetemed
Vár a csűr, a nagy temető.”
(55. ének, Zán Zoltán, 1970–73)

„Szólott az Úr és megyek
Hogy megváltómnál legyek,
Pályámat már megfutottam
Már célomhoz jutottam.”
(9. ének, Paládi Etelka, 1989)

„Mily szép a késő vénségnek
Estélyén elaludni
S a bajjal töltött életnek
Vég pontján meg nyugodni.”
(12. ének, Paládi Etelka, 1989)

„Pályádat bevégezed
Már nyugalom int feléd
Sötét sírnak hantjain
Nem tenyészik földi kén.”
(63. ének, Hevesi Pál, 1993)

„Mely után békés révpartot ért
Fáradt tested koporsóban
Pihen a sok fáradtság után
A nyugalomnak vánkösán.”
(Botos Árpád, 1984. 3. oldal)

„Ütött a vég óra
Az Uramnak szavára
Immár megszünt a jaj
Nincsen tovább sóhaj
Béke van a koporsóban.”
(Botos Árpád, 1984. 7. oldal)

„És mint megért gabona csűrbe
Úgy száll ő is sírba vénségébe.”
(3. ének, Hevesi Pál, 1993)

A természettel, az évszakokkal, a napszakokkal vagy a növények életciklusával analógiába állított emberi élet az ember és a

természet párhuzamára utal. A közvetlen kapcsolat, a természettel, az élővilággal való összhang eredménye ez, mely ősidőktől fogva fennáll. A természetből vett s a természetet idézett képek kifejezik ezt a fajta közelséget, melyet a XXI. századi ember már nehezen érthet meg.

A fennmaradt kéziratokat egyfajta emléktárgyakként is kezelhetjük. A róluk alkotott kép segítségével azok készítőjét is jellemezni tudjuk. Az emlékezés és emlékeztetés eszközei lehetnek. Jelen esetben a szövegek, vagy kéziratok generációkat átívelő emlékek, melyek pusztá létezésükkel a társadalmi viszonyokról is árulkodnak (Fejős, 2003).

Az ünnepek, a református parasztság mentalitása tükröződik ezekben a kéziratokban (Szacsavay, 1991). A szövegmasolatok mellett szóljon, hogy általuk színhagyomány útján maradhettek fent azok a régi dallamok is, amelyek a hivatalos énekeskönyv-kiadványokból eltűntek (Kiss, 1966).

A diktáló emberek a kéziratokba nemcsak énekeket, hanem néha imákat is lejegyeztek. Így elmondhatjuk, hogy a ma is fellelhető halottas füzetek vizsgálatából ennek az írásbeliség és szóbeliség határmezsgyéjén lavírozó kéziratosságnak részleteit is feltárhatjuk és megismerhetjük mélyebben (Gál, 2021). A kéziratoknak tulajdonított megkülönböztetett jelentőséggel egyetemben a szövegek a lejegyző identitását tükrözik. Az énekek és dallamok valódi értéket képviselnek az egyén és a közösség életében is. A kárpátaljai közösségekben még igen kevésbé kutatott

területről van szó. Itt a vallásnak, a kultúrának napjainkig fontos szerepe van. A generációk óta hagyományozódott tárgyakat ma is féltve őrzik. A népi írásbeliség részét képező kéziratok kutathatósága ennek köszönhetően vidékünkön még elegendő feladatot ad a folklór kutatója számára. A vizsgált területen eddig mindössze néhány néprajzi tanulmány (Gál 2011; 2017; 2020) és települést bemutató monográfia szólt akár a diktálás után való éneklésről és a hozzá kapcsolódó kéziratokról. Ez utóbbiakról még kevesebb információ van, csupán rövid leírások adataira támaszkodhatunk.

Irodalom

- Fejős Zoltán (2003): Tárgyak az időben. In Fejős Zoltán (ed.). *Tárgyfordítások. Néprajzi múzeumi tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó. 83–92.
- Gál Adél (2011): Az énekdiktálás hagyománya Salánkon. *Ethnica XIII/3*. 58–59.
- Gál Adél (2017): Kéziratos imádságos füzetek Salánkról. In Pilipkó Erzsébet, Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10*. Veszprém: Laczó Dezső Múzeum. 882–908.
- Gál Adél (2020): The Texts of Funerals And Vigilances – The Song Dictation. *Limes*. 7.(2). 137–142.
- Gál Adél (2021): Halottas alkalmakra írott könyv – a salánki diktálás énekekről. In Pilipkó Erzsébet és Fogl Krisztián Sándor (szerk.): *Hitélet és vallásos kultúra*

- a Kárpát-medencében 11.* Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum. 558–574.
- Gennep, Arnold Van (2007). *Átmeneti rítusok*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Kiss Lajos (1966): Zenetörténeti emlékek a szlavóniai virrasztó énekekben. *Ethnographia* 70. (2). 153–211.
- Kunt Ernő (1976): Temetkezési szokások Pányokon. *Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 15. 263–290.
- Kunt Ernő (2005): *Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe*. Budapest: Neumann Kht.
- Sápy Szilvia (2006/2007): A diktálókönyv. *Magyar egyházzene*. 14.. 75–104.
- Sápy Szilvia (2015): *A halotti búcsúztató. A műfaj eredete, történeti rétegei*. Debreceni Egyetem Néprajz Tanszék: Ethnica Kiadó. Debrecen: Kapitális Kft.
- Szacsuvay Éva (1991): Az éneklés és az énekeskönyv szerepe a reformátusok vallásosságában, In Lackovits Emőke (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 1.* Veszprém: VEAB Néprajzi Munkabizottsága és a Caritas Transsylvania. 117–121.